

med minskande innehåll av silver?

Dessa invändningar till trots, torde det ha framkommit att jag är positiv till, och glad över, detta syntetiska arbete. Äntligen har vi nu tillgång till en tematiskt uppbyggd, gedigen översikt av det materiella livet i Danmark från vikingatid till reformation. Jag hade i och för sig gärna läst mer om kvinnors lott, om feodalismen, om klasskamp samt fler tolkningar i ekonomismisk anda – men man kan inte få allt!

Bo Franzén

ANETTE FAYE JACOBSEN: *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*. København 2008, Museum Tusulanums Forlag. 574 sider. 348 kr.

Denne meget originale bog, der er baseret på en ph.d.-afhandling fra Københavns Universitet, har som sit emne en nærmere undersøgelse af de processer, der i Danmark førte frem til fuld anerkendelse af de enkelte individers juridiske og politiske rettigheder i begyndelsen af det 20. århundrede. Man kan også sige, at den beskæftiger sig med at redegøre for de processer, der inden for idéhistorie og samfundsvidenskab er betegnet som udviklingen fra status- til kontraktsamfund, fra feudalisme til kapitalisme, fra enevælde til demokrati eller generelt fra et præmoderne til et moderne samfund. Og den yder herigennem vigtige bidrag til bl.a. dansk retshistorie og politisk historie. Den kan også læses som et bidrag til forståelse af de processer, der fører frem til en anerkendelse af nogle af de vigtigste af de menneskerettigheder, man i dag er forpligtet til at respektere overalt i verden.

Bogens originalitet ligger bl.a. i, at den så klart demonstrerer den tætte sammenhæng, der har været mellem den juridiske debat om personers retsstilling bl.a. i en arbejdsretlig sammenhæng og debatten om, hvem der skal bestemme rent politisk. Men den ligger også i bogens tværvideenskabelige udgangspunkt, hvor flere former for bl.a. samfundsvidenskabelig teoridannelse inddrages for at kaste lys for over de forhold og de processer, der redegøres for.

Bogen er inddelt i tre hoveddele, der hver for sig skildrer tre faser i det samlede udviklingsforløb. Første del, »Fra Danske Lov til landboreformerne«, dækker perioden fra ca. 1750 til begyndelsen af det 19. århundrede. Anden del, »Fra landboreformerne til Junigrundloven«, følger udviklingen op til ca. 1850, og tredje del, »Fra Junigrundloven til begyndelsen af det 20. århundrede«, slutter med vedtagelsen af Med-

hjelperloven i 1921. Forud for de tre dele går en kort introduktion til bogens problemstillinger samt afsnittet »Baggrund«, der bl.a. præsenterer afhandlingens teoretiske udgangspunkter og det materiale, som har dannet grundlag for beskrivelsen af den historiske udvikling. Efter de tre hoveddele finder man afhandlingens samlede konklusioner og en række bilag, herunder en meget nyttig kronologisk lovoversigt samt et ganske omfattende afsnit med biografiske oplysninger om de personer, der optræder i bogen. Bogen sigter især, men ikke alene på at redegøre for retsforholdene uden for byerne.

Forfatteren nævner side 21-22, at hun er blevet inspireret til at skrive denne bog igennem sit arbejde med menneskerettigheder i den tredje verden, hvor hun ofte har fundet flere samvirkende retsordener baseret på forskellige retskulturer, hvoraf nogle står fremmede over for menneskerettighedstænkningen, hvorimod andre er mere positive. Det har ført hende til at studere menneskerettighedstænkningens fremkomst og gennembrud konkret i Danmark frem for at se rent idéhistorisk på ideernes første formuleringer og på den senere rent idemæssige udvikling, som det ofte sker. Og netop med henblik på at kunne skildre den konkrete, gældende ret har hun ladet sig inspirere af de teorier om retlig pluralisme, som er udviklet ikke mindst ud fra studier af retsforholdene i den tredje verden. Herudover har hun i et vist omfang inddraget nye diskursteorier samt begrebshistorien, hvor man undersøger udviklingen af nogle centrale begrebers betydningsindhold for dermed bedre at kunne forstå de mere generelle forandringsprocesser i samfundet. De ændrede betydninger af begreber som husbond, familie og kontrakt undersøges i bogen, ikke mindst i en retsvidenskabelig sammenhæng. Herudover inddrages bl.a. retssociologen Georges Gurvitchs analyse af den feudale retsorden som meget relevant for forståelsen af de danske retsforhold i den første fase af udviklingen.

Det nævnes endelig, at bogen især er baseret på kilderne lovgivning, politiske debatter og retsvidenskabelig litteratur samt selektivt på studier af politiretternes praksis.

Bogens første del tager udgangspunkt i Danske Lov, der normalt opfattes som den primære kilde til forståelse af gældende ret i 1700-tallet. Men ifølge forfatterens læsning af loven må den ikke fremstå som en fuldstændig normering af retten, idet den på nogle yderst centrale punkter åbner op for en anerkendelse af en ret uden for den statslige lovgivning. Det drejer sig om godsejerens ret til at bestemme inden for sit domæne, og det drejer sig om husbondens ret til at bestemme inden for husstanden. Forfatteren påviser videre, at godsejeren reelt

har så vide beføjelser til at regulere, kontrollere og træffe afgørelser i forhold til dem, der er under hans kontrol, at det må være rigtigst at opfatte ham som centrum og øverste myndighed i en særlig retsorden, der kun løseligt er forbundet med den statslige retsorden. Man kunne så spørge, hvorfor man i datidens retsvidenskab ikke har interesseret sig for nærmere at karakterisere de retsordener, der udgår fra godsejer og husbond, og en del af svaret er ifølge forfatteren, at disse retsordener modsat den statslige ret er baseret på sædvaneret, der dels er noget vanskeligere at studere end skreven ret og dels i det 18. århundrede blev betragtet som en inferior retskilde, som stod langt under skreven ret i legitimitet.

Disse uformelle retsordener er så klart baseret på et princip om godsejerens eller husbondens nærmest ubegrænsede rettigheder i forhold til de undergivne; de er altså præget af et hierarkisk over-/underordnethedsforhold, der for så vidt svarer til forholdet mellem den enevældige konge og borgerne inden for den statslige retsorden.

For at forstå den tænkemåde, der ligger bag accepten af sådanne retsordener, inddrages samtidens retsvidenskabelige litteratur, der er helt præget af naturretlige tænkemåder. Inden for denne litteratur finder man nogle helt modsatrettede tankebaner og dermed en brydning mellem tænkemåder og begrebsanvendelser, der peger tilbage i tiden, og andre, der peger fremad mod universelle rettigheder. Det der peger fremad, er de kontraktsretlige elementer, der i princippet ser de enkelte borgere som egnede til at indgå i frie kontraktsforhold med andre. Og det der peger bagud, finder man inden for personretten. Her beskæftigede man sig nemlig ikke, som man umiddelbart skulle tro, med de enkelte personers individuelle rettigheder, men med personer som en del af forskellige »selskaber«, som man inden for datidens naturret opdelte samfundet i. Inden for disse selskaber måtte den enkelte underkaste sig de herskabelige underordnethedsforhold. Det gælder inden for familien, på godset og inden for en husbondordning med ansatte.

Med de store landboreformer sker der imidlertid en afgørende ændring i det bestående, der især svækker godsejernes råderet og selvdømme, bl.a. således at politiretterne overtager en del sager fra gods-ejerne og derved begrænser deres selvdømme. Men som undersøgelserne af praksis fra en række politiretter i 1797 viser det, må man ikke opfatte disse politiretter som uafhængige domstole, men snarere som gode hjælpere for bønder og godsejere i sikringen af deres traditionelle retspositioner.

Perioden fra begyndelsen af 1800-tallet til 1848, som behandles i bogens anden del, må betragtes som en overgangsperiode, hvor der ikke sker noget afgørende nyt, men hvor dog tendenserne, der peger fremad, klart forstærkes. Det sker således inden for retsvidenskaben, hvor den gamle naturret er ved helt at have udspillet sin rolle, hvilket dermed også gælder den naturretlige legitimering af de gamle hierarkiske relationer mellem borgerne. Den nyere naturret, især Kants, er i langt højere grad baseret på en anerkendelse af den enkelte borgers rettigheder, men heller ikke denne form for naturret spiller længere nogen afgørende rolle inden for den praktiserede danske retsvidenskab. Det gør derimod påvirkningen fra den tyske retsvidenskabsmand von Savigny. Denne står for en mere formalistisk form for retsvidenskab, der som udgangspunkt har det enkelte menneskes rettigheder bl.a. inden for kontraktsretten. Hermed har den gamle privatrets inddeling med forskellige selskaber, som borgerne naturligt indgår i, udspillet sin rolle, og det bliver i stigende grad naturligt at anskue relationer mellem borgerne som kontraktsforhold, også rent arbejdsretligt. Men i praksis fortsætter de gamle paradigmer for arbejdsret mere eller mindre uantastet, ikke mindst i forholdet til husmændene, der dog også opnåede visse forbedringer i deres retsstilling.

Ellers er perioden især karakteriseret ved, at afhandlingens andet spor – spørgsmålet om politiske rettigheder – kommer frem til debat. Det sker i forbindelse med oprettelsen af de rådgivende stænderforsamlinger. Tidligere var det helt uden for diskussion, at godsejeren repræsenterede hele godsets befolkning over for centralmagten, men der var dengang ikke nogen formelle kanaler for denne repræsentation. Det får man nu, og man indfører en ordening, der giver husbonden en særlig gunstig repræsentation. Samtidig starter en mere generel debat om kriterierne for politiske rettigheder, der fortsætter ind i den følgende periode.

I bogens tredje del er spørgsmålet om politiske rettigheder et hovedtema. Først behandles debatten op til Grundloven af 1849, hvor afhængighed eller uafhængighed var nøgleord i debatten. Alle var sådan set enige om, at kun de uafhængige borgere burde have valgret, og striden gik derfor alene på, hvad der skulle til for, at man kunne betragtes som uafhængig. Her blev det dominerende synspunkt, at man ikke var uafhængig, når man indgik i et underordnethedsforhold til en arbejdsgiver, uanset hvor vigtig en position man havde, og hvor uafhængig man reelt var. Det betød, at den gamle doktrin om rettigheder alene til husbonden blev realiseret inden for det politiske liv. Husbonden måtte

således repræsentere ikke blot sig selv, men også sin hustru, sine børn og sine ansatte, uanset om disses politiske anskuelser var de samme som husbondens eller ej.

I slutningen af perioden ændrer debatten karakter, og det bliver nu almindeligt at tale om en langt bredere valgret. Der var fra slutningen af 1880'erne bred tilslutning til at give valgret til ugifte kvinder, men det holdt længe hårdt at acceptere en valgret for de ansatte og især til tyendet. Men det skete omsider i begyndelsen af det 20. århundrede, især efter stærkt pres fra socialdemokraterne, og med indførelse af den almindelige valgret med Grundloven fra 1915 nåede man frem til endepunktet på det politiske område.

Hvad angår de juridiske rettigheder til de ansatte, betyder Tyendeloven af 1854 et lille skridt fremad for den mest undertrykte gruppe af ansatte, men langt fra et endegyldigt opgør med husbondens traditionelle rettigheder. Det får man først i begyndelsen af det 20. århundrede i en helt ny politisk situation, hvor Socialdemokratiet, der bl.a. repræsenterede tyendet, fik en stigende betydning. I Socialdemokratiet havde man debatteret, om man skulle arbejde for en velfærdsstatslig beskyttelseslov eller en lov, der som hovedpunkt havde frie kontraktrelationer mellem arbejdsgiveren og den ansatte. Tilhængere af en lov primært om kontraktsfriheden sejrede, og resultatet blev Medhjælperloven, der alene er en beskyttelseslov for de umyndige.

I det konkluderende afsnit analyseres tre af bogens hovedtematikker på tværs af kronologien, hvilket giver læserne et godt overblik over hovedlinjer i den meget omfattende og detaljerede analyse i de tre hoveddele. Først ses på husbondrettens betydning rent juridisk og derefter på husbonden som politisk subjekt. I disse afsnit understreges husbondrollens helt afgørende betydning juridisk og politisk helt op til det 20. århundrede, og det bemærkes til slut i det juridiske afsnit, at selvom den politiske diskurs og retsopfattelsen helt blev forandret, så har den traditionelle husbondrolle nok ofte fortsat med at fungere i praksis.

I det tredje afsnit i konklusionen ses særligt på retsvidenskabens betydning. Det understreges her, at udviklingen inden for retslære og retsdogmatisk systematik og begrebsanvendelse kan bidrage til en udbygget forståelse af mange af datidens retspolitiske initiativer og debatter, men at det er noget usikkert, om retsvidenskaben kan ses som en vigtig selvstændig faktor i udviklingen. For ofte ser man, at retsvidenskabsmænd i praksis går ind for initiativer, der strider mod deres egne teorier, og ofte ser man, at hovedinitiativerne til ændringer kommer

andre steder fra.

Endelig vurderes afhandlingens bidrag til menneskerettighedstænkningen. Her fremhæves bl.a., at grundelementerne i en moderne menneskerettighedsopfattelse først udfoldes et stykke ind i det 20. århundrede, at udviklingen forud har været meget lang og kompleks, og at det derfor er forkert at opfatte vore vestlige retskulturer som præget af en dybtgående individorienteret tænkemåde modsat andre retskulturer. Det fremhæves også, at undersøgelsen viser, at det er urigtigt at ville finde menneskerettighedernes rødder i naturretten, som det ofte sker, fordi naturretten i Danmark tværtimod legitimerede undertrykkelsen af den enkeltes rettigheder. Herudover finder man en kort debat af det ganske væsentlige spørgsmål om, hvorvidt overgangen til frie aftalerelationer reelt har været til fordel for de ansatte eller det modsatte, hvor det konkluderes, at det er svært at udtale sig herom mere generelt.

Afhandlingen er meget velskrevet, og den er også let for læseren at orientere sig i. Den har klart formulerede problemstillinger, som styrer bogens mange enkeltanalyser, og der samles op undervejs, både i gode sammenfatninger efter de enkelte dele og til slut, således at resultatet bliver en samlet fortælling om rettighedstænkningens udvikling i Danmark. Specielt de retsvidenskabelige analyser angår meget abstrakte og komplicerede forhold, men både her og ikke mindst på det politiske område er skildringerne af udviklingen krydret med mange velvalgte citater.

Det er især skildringen af retsforholdene i 1700-tallet, som på afgørende vis bryder med den hidtidige danske (rets)historieskrivning netop i kraft af inddragelse af teorierne om retlig pluralisme. Efter anmelderens vurdering er det lykkedes forfatteren at argumentere overbevisende for sin tese om, at retsforholdene må forstås som præget af en høj grad af pluralisme netop i denne fase. Som det fremhæves i bogen, burde det være let for alle at anerkende, at der reelt eksisterer nogle parallelle retsordener til den statslige i denne periode, hvor husbond og godsejer har både udøvende og dømmende myndighed, og hvor retsgrundlaget er helt anderledes, end det der fremgår af den formelle ret. At man normalt ikke har anerkendt eksistensen af disse parallelle retsordener i den hidtidige forskning, hænger nok dels sammen med retsvidenskabens traditionelle udgangspunkt i et syn på retten i et samfund som en systematisk enhed og dels med, at den sædvaneret, som præger de parallelle retsordener, er svær at udforske rent empirisk og er baseret på en retskilde, som man ofte antager ikke længere spiller

nogen afgørende rolle i den pågældende periode.

Det nævnes i bogen, at mange tilhængere af en retspluralistisk opfattelse opererer med et meget bredt retsbegreb, hvor også en lang række uformelle normer betegnes som retlige, dersom de reelt virker bestemmende ind på folks handlemåde på retligt relevante områder. Men forfatteren afviser at gå den vej. Efter min opfattelse er dette et meget velbegrundet valg, og derfor er jeg også enig med forfatteren i, at retten i Danmark i den følgende periode i langt højere grad må betragtes som en enhed med basis ikke mindst i lovgivningen.

Det kan dog være interessant at undersøge, hvorvidt borgernes handlemåde senere reelt er præget af de gamle husbondretlige normer, eller hvorvidt man faktisk lever efter de nye love. Og hvis man gør det, så vil man, som forfatteren også er inde på, kunne finde mange eksempler på, at de gamle normer reelt fungerer i praksis i lang tid efter, at de formelt er afskaffet. Det kan i den forbindelse noteres, at man i en norsk retssociologisk undersøgelse fra 1952 om virkningerne af en ny lov om husassistenterets retsstilling kan konstatere, at de regler, der er indsat i den nye lov til udbygning af husassistenternes rettigheder over for husmoderen, stort set ingen virkning har i praksis. Det har derimod de regler om frie aftalerelationer, som er formuleret i tidligere love, men især de gamle husbondretlige principper, der tildeler husmoderen en bred og ubestemt myndighed i forhold til husassistenterne.

Bogen undersøger især udviklingen med hensyn til borgernes rettighedspositioner og kommer kun i begrænset omfang ind på, om disse formelle rettighedspositioner bliver realiseret i praksis, og om det reelt er til gavn for de ansatte, at de efterhånden får anerkendt retten til at indgå i frie kontraksrelationer med arbejdsgiveren. Det kan man godt beklage, men det må dog accepteres, at forfatteren har valgt denne fremgangsmåde, bl.a. fordi en undersøgelse af reglernes virkninger ville have fået den i forvejen store bog til at svulme yderligere op. Desuden vil det ofte være meget svært at finde frem til, hvordan reglerne har virket i praksis. Bogen giver dog f.eks. i analyserne af politiretternes praksis gode bidrag til en sådan virkningsanalyse, og det hedder i afslutningen, at hvem de nye aftaleretlige relationer mellem arbejdsgiveren og de ansatte er til fordel for, bl.a. afhænger af, om man befinder sig i en periode med arbejdsløshed eller omvendt en periode med mangel på arbejdskraft. Det er jeg meget enig i, og til illustration af betydningen af denne faktor kan igen henvises til den norske retssociologiske undersøgelse, hvor man i en senere efterundersøgelse konstaterer en højere grad af regelefterlevelse af de nye beskyttelsesregler, men sand-

synligvis snarere fordi husassistenterne har fået andre og bedre betalte jobmuligheder, end fordi husmødrene i højere grad er blevet loyldige.

Bogens hovedsigte er som sagt at beskrive to udviklingslinjer, der på henholdsvis det politiske og arbejdsretlige område har ført til en fuld anerkendelse af borgernes selvstændige rettigheder. Det forekommer helt rigtigt at konkludere, at man med anerkendelsen af den almindelige politiske valgret er nået til et endepunkt. Hvad angår de ansattes rettigheder, forekommer en sådan konklusion dog ikke helt så naturlig. For de ansatte har nok fået anerkendt frie aftaleretlige relationer, men kan man med rimelighed betragte det som et endemål? Man kan i det mindste konstatere, at man inden for menneskerettighedstænkningen opererer med en tæt sammenhæng mellem de klassiske individuelle rettigheder og de sociale og økonomiske rettigheder, og de sidstnævnte er bestemt ikke blevet opnået med Medhjælperloven fra 1921. Man kan da også betragte den senere velfærdsstatslige udvikling i Danmark netop som en proces til udbygning af de sociale og økonomiske rettigheder, som man mangler, hvor bogen slutter.

Man kan så undre sig over, at socialdemokraterne, der i 1921 har en stærk politisk position, vælger at satse alene på de frie aftalerelationer, frem for en lov med klart præg af beskyttelse af den svage part. Forklaringen kunne muligvis være, at man allerede nogle år tidligere havde fået indført et kollektivt aftaleretligt system, hvor fagforeningerne havde fået anerkendt deres vigtige rolle i den faglige kamp, og at det derfor i 1921 var fagforeningerne og ikke politiske reformer, man især satsede på på dette område.

Som nævnt konkluderes det i afhandlingen, at undersøgelsen viser, at det er fejlagtigt, når man meget ofte hævder, at menneskerettighederne idéhistorisk har deres rod i naturretten. Efter min vurdering kan afhandlingen ikke bruges som afsæt for en så generel konklusion. Den viser ganske vist, at naturretten i 1700-tallets Danmark mindst af alt var præget af liberale menneskerettighedsopfattelser, men det kan måske ikke undre, når man betænker, at vi befinder os i enevældens periode, hvor der var klare grænser for, hvad man kunne skrive og udgive. Men undersøgelsen viser ikke, at man ikke hos andre naturretsfilosoffer og andre steder kunne finde en naturretstænkning, der kunne danne basis for en kamp for menneskerettighederne. Man kan blot henvise til John Locke og udviklingen i Frankrig i 1700-tallet. Generelt kan man fristes til at konkludere, som den berømte naturretshader Alf Ross gjorde det, når han beskrev naturretten som en skøge, der er til fals for enhver.

Bogen udmærker sig som sagt ikke mindst i sit tværvidenskabelige udgangspunkt, hvor der bl.a. med stort udbytte inddrages retssociologiske teorier om retlig pluralisme. Men selve de teoretiske afsnit er ret kortfattede, og det ville have været værdifuldt, hvis disse teoridannelser var blevet karakteriseret lidt grundigere, så man mere klart kunne se, hvad de står for, og hvad der begrundet valget af disse bestemte teorier eller teoriversioner. Det havde også været værdifuldt, hvis der undervejs i bogen og især i konklusionerne var blevet grundigere redegjort for, hvad der reelt var kommet ud af at anvende netop disse teoretiske udgangspunkter. Det gælder f.eks. angående begrebshistorie og diskursanalyse, hvor det er svært at se, hvad disse udgangspunkter reelt har bidraget med. Man kunne naturligvis også have inddraget andre teoretikere, f.eks. Karl Marx og Henry Sumner Maine, når det drejer sig om at forstå betydningen af en overgang fra statusret til kontraktsret, men hvor stort konkret udbytte, det havde givet, er svært at vurdere.

At bogen, som det skulle være fremgået, må vurderes som en særdeles pålidelig og objektiv redegørelse for den politiske og retlige udvikling i Danmark, hindrer naturligvis ikke, at man visse steder kan have andre vurderinger f.eks. af de personer, der karakteriseres i bogen og i de afsluttende personbiografier. Jeg selv vil således generelt mene, at A.S. Ørsted, der i bogen mest karakteriseres som en person præget af det 18. århundredes retstænkning, snarere kan ses som en meget original og selvstændig retsteoretiker, som er svær at sætte i nogen bestemt ideologisk bås. Det synes jeg også, hans stillingtagen til valgretsspørgsmålet antyder. Og omvendt synes jeg Carl Goos skildres lidt for positivt, idet det bl.a. siges, at hans store tobindsværk *Retslæren* har haft stor og varig indflydelse. For mig at se er det langt mere berettiget generelt at karakterisere ham end Ørsted som en tilbageskuende jurist. For ikke blot var Goos' retslære et af de sidste store udtryk for den i hans periode noget forældede naturretstænkning. Man finder også i *Retslærens* andet bind fra så sent som 1892 en fuldstændig underkendelse af kvinders rettigheder.

De få og mindre væsentlige kritikpunkter, som her er fremført, må dog bestemt ikke stå i vejen for den hovedkonklusion, at bogen er et meget væsentligt bidrag til dansk historieskrivning, især ved den meget vellykkede kobling af den politiske historie og retshistorien. I så henseende må man betegne bogen som en pionerindsats, og det gælder også hvad angår den retspluralistiske forståelse af forholdene i det 17. århundrede. Bogens problemstillinger har interesse for mange, især inden for jura og politisk videnskab. Men den kan også, som forfatteren

pointerer, læses ud fra et menneskerettighedsperspektiv. Her er dens måske mest væsentlige budskab, at når man ser, hvor kompliceret og langvarig en proces det var i Danmark at nå frem til en anerkendelse af personernes individuelle rettigheder, og hvor sent det reelt skete, så bør man ikke forvente, at andre lande, der helt op til nutiden har bevaret den kollektive tænkemåde, meget hurtigt kan realisere en fuldstændig omstilling af deres retskultur og politiske kultur, så de lever op til de menneskeretlige principper.

Jørgen Dalberg-Larsen

BODIL WAMBERG: *Passionsblomsten*. En biografisk fortælling om Mathilde Fibiger. København 2008, Gyldendal. 215 sider. 199 kr.

MATHILDE FIBIGER: *Clara Raphael Tolv breve*. Med forord af Johan Ludvig Heiberg. København 2008, Gyldendal (genudgivelse, opr. 1850). 115 sider. 149 kr.

»Man skulle tro, der i dag ville ligge en halv meter mug oven på Mathilde Fibiger, men det gør der overhovedet ikke. Hun er forbløffende moderne.« Ordene er Bodil Wamberges og faldt i et Politiken-interview i foråret 2008, hvor hun udgav en ny biografi af Mathilde Fibiger (1830-72), den berømte danske kvindesagspioner og forfatter. Det var hende der blev den første betydelige fortæller for kvindefrigørelsen og dermed startede kønskampen i Danmark med sin udgivelse af *Clara Raphael Tolv Breve* i 1850. Sammen med Wamberges biografi udsendte forlaget Gyldendal et nyoptryk af Mathilde Fibigers dengang så kontroversielle bog og dennes forord af Johan Ludvig Heiberg. Skulle det være nødvendigt her 158 år efter, kunne man spørge. Ja, svarer Deres anmelder: Med en skribent som Bodil Wamberg er der god grund til at vække Mathilde Fibiger og hendes pen til live, både fordi Mathilde Fibiger havde »en varm linie til underbevidstheden« (som Rifbjerg i dag, hævder Wamberg), og fordi hendes kønspolitiske budskab stadig er aktuelt. Meget har ændret sig, men på det »privatpsykologiske plan ligner verden i udstrakt grad sig selv«, sagde Bodil Wamberg ved bogens udgivelse: »Tidens pendul svinger frem og tilbage, men vi havner altid på en eller anden måde i de forhold – mænd og kvinder i mellem – hvor vi altid har befundet os«.